

УДК 327.82+327.36

Віталій Ярмоленко

Острог, Україна

РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЙ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КИТАЮ У ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД

У статті висвітлено розвиток концепцій зовнішньої політики Китаю у постбіполярний період, їх практичну реалізацію та зміну відповідно до нових тенденцій у міжнародних відносинах.

Ключові слова: концепції зовнішньої політики, Китай, реформи, постбіполярна система міжнародних відносин, державна ідеологія.

Vitaliy Yarmolenko

Ostroh, Ukraine

DEVELOPEMENT OF CONCEPTIONS OF CHINESE FOREIGN POLICY IN POST-BIPOLAR PERIOD

The article deals with the development of China's foreign policy concepts in the post-bipolar period; their change according to the new tendencies in international relations and their practical realization of the declared principles.

Key words: conceptions of foreign policy, China, reforms, post-bipolar system of international relations, state ideology.

Віталій Ярмоленко

Острог, Украина

РАЗВИТИЕ КОНЦЕПЦИЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КИТАЯ В ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД

Статья посвящена развитию концепций внешней политики Китая в постбіполярный период, их практической реализации и изменении в соответствии с новыми тенденциями в международных отношениях.

Ключевые слова: концепции внешней политики, Китай, реформы, постбіполярная система международных отношений, государственная идеология.

Протягом останніх тридцяти років Китай зайняв вагоме місце у світовій політиці і продемонстрував значний рівень розвитку в

економічній та військово-політичній сфері. Динамічний розвиток КНР свідчить про поступове становлення нового впливового регіонального та глобального центру сили, який приймає активну участь у вирішенні міжнародних питань та поширює власні національні інтереси у всіх регіонах світу. Такий поступ у зовнішній політиці Китаю став можливий лише у 1990-х роках, після закінчення двоблокового протистояння та розпаду СРСР – геополітичного суперника КНР. У зазначений період китайське керівництво намагалося вийти з політичної ізоляції та міжнародного осуду після сумнозвісних подій на площі Тяньаньмень у Пекіні* і разом з тим продовжити реформи, які були проголошені та розпочаті Ден Сяопіном наприкінці 1970-их – 1980-их роках.

Актуальність теми зумовлена необхідністю осмислення практичного здійснення концепцій зовнішньої політики Китаю та еволюцію зовнішньополітичної доктрини КНР в контексті тенденцій міжнародних відносин у постбіполярний період.

Стан наукової розробки проблеми. Значна кількість авторів присвятила увагу теоретичним та практичним аспектам, стратегіям та ролі реформ у зовнішній політиці Китаю. Серед основних робіт варто виділити дослідження Ніятбекова В., Свешнікова А., Аширової Н., Лукіна А., Голобокова А., Титаренка М., Кокошина А., Бояркіної А., Гацека Л., Цзінь Цаньжуна, Чжоу Іхуана, Чжан Юйсина. Проте детальнішого аналізу потребує практична реалізація концепцій, якими керується китайське керівництво у здійсненні зовнішньої політики, їх еволюція в контексті зміни тенденцій міжнародних відносин у постбіполярний період.

Основні засади зовнішньої політики КНР, які відображають ідею щодо принципів мирного співіснування, задекларовано у Конституції від 1982 р., де зазначено, що «Китай послідовно проводить незалежну та самостійну зовнішню політику, чітко дотримуючись п'яти принципів – взаємної поваги суверенітету та територіальної цілісності, взаємного ненападу, невтручання у внутрішні справи один одного, рівність і взаємовигода, мирне співіснування, розвиток дипломатичних відносин з іншими державами, економічний і

* Події на площі Тяньаньмень 1989 року, також відомі як «події 4 липня» – серія демонстрацій в Китайській Народній Республіці, що тривали з 15 квітня по 4 липня 1989 р., головними учасниками яких були студенти. Демонстрація 4-го липня була розігнана із застосуванням армійських підрозділів, в результаті чого загинули сотні осіб.

культурний обмін; розвиток руху проти імперіалізму і гегемонії»¹.

Принципи мирного співіснування стали основою для формування подальших концепцій зовнішньої політики КНР, специфіка реалізації яких змінювалася відповідно до позиції керівництва, враховуючи при цьому стан та тенденції в системі міжнародних відносин і внутрішньополітичному розвитку.

На початку 1990-их років розпочалося становлення постбіполярної системи міжнародних відносин, де домінуючу роль у вирішенні світових проблем перейняли США. Разом з тим відбулося падіння соціалістичного блоку та розпад СРСР. У Пекіні існували серйозні побоювання, що вказана тенденція зможе знайти своє продовження в Китаї. Тому основною метою було визначено захист світового соціалізму, яка прямо співвідносилася з головним завданням китайського керівництва – забезпечення внутрішньої стабільності².

В умовах, які склалися, Китай розпочав проведення чіткої самостійної зовнішньої політики, спрямованої на реалізацію національних інтересів. Зростаюча економічна могутність дозволила Китаю знову заявити про ідеологічні аспекти своєї зовнішньої політики.

Визначена ідеологізація зовнішньої політики, окрім впливу внутрішніх факторів, також стала реакцією на певні зміни міжнародного порядку. Серед них важливу роль зіграли економічні санкції проти КНР низки західних країн, а також широка кампанія морального осуду з боку західної громадськості та частини політичних кіл внаслідок подій на площі Тяньаньмень³.

Проте акцент на ідеологічні аспекти у своїй зовнішній політиці Пекін робив швидше вимушено і намагався як найшвидше перевести відносини із західними країнами у прагматичну площину⁴. Курс на однополярний світ, який проводився США, зустрів негативну

¹ Конституция Китайской Народной Республики: (принята на 5-й сессии Всекитайского собрания народных представителей пятого созыва 4 декабря 1982 г., поправки в ее текст вносились тем же органом на ежегодных сессиях в 1988, 1993 и 1999 гг.) [Электронный ресурс]. – С. 4. – Режим доступа: http://www.constitution.garant.ru/DOC_11000.htm

² Свешников А.А. Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности [Текст] / А. А. Свешников // Китай в мировой политике / Сост. Алексей Воскресенский. – М.: Российская политическая энциклопедия, МГИМО (У) МИД РФ, 2001. – С.125. – ISBN 5-9228-0023-X, 5-8243-0256-1.

³ Ниятбеков В. Принципы внешней политики Китая / Вафо Ниятбеков // Времь востока. – Режим доступа: <http://www.easttime.ru/analitic/3/8/902.html>.

⁴ Свешников А. А. Концепции КНР... – С.125.

реакцію в Китаї. Завдання, пов'язане з боротьбою із гегемонією, проголошене Ден Сяопіном⁵, залишилося в якості стійкої позиції китайського керівництва у здійсненні зовнішньої політики.

Китайські лідери розпочали підтримку політики, спрямованої на формування багатополлярної системи міжнародних відносин. В КНР вважали, що на заміну біполлярному світу йде багатополлярний, в якому будуть присутні безліч сил, рівнів і центрів⁶.

Китайське трактування тенденції до посилення багатополлярності сучасного світу передбачало поступовий перехід від політики, заснованої на класичній концепції балансу сил, до побудови системи міжнародних відносин, де б враховувалася не стільки реальна міць тієї чи іншої держави, скільки її об'єктивні національні інтереси. Шлях до такої системи, в якій Пекін міг би відігравати вагомішу роль, незважаючи на відсутність силового потенціалу, аналогічного до армій і ВПК світових лідерів, китайські фахівці вбачають у втіленні принципу багатополлярності у міжнародному праві і в політичній практиці⁷.

Головною метою встановлення зазначеного нового міжнародного порядку Китай вбачає в оптимізації свого місця у багатополлярному світі, забезпеченні вищого рівня безпеки для країни, створення сприятливих зовнішніх умов для внутрішнього розвитку і в перспективі, на основі зміцнення внутрішнього потенціалу, забезпечення нового поступу на міжнародній арені⁸.

Китай сконцентрував свої зусилля на пропаганді лозунгів щодо створення «гармонійного світу» та «сучасного процвітання», на фоні формування позитивного іміджу країни шляхом розповсюдження китайської культури. В КНР перехід від традиційної «пасивності» до нового «активізму» зростаючої великої держави відбувається м'яко та поступово⁹.

⁵ Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.skmr.ru/library/library_files/dxp.htm.

⁶ Ашырова Н.А. Основные внешнеполитические концепции Китая в контексте формирования нового мирового порядка: автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.04 / Наргиза Ахмедовна Ашырова; Дипломатическая академия МИД России. – М., 2012. – С.11-12.

⁷ Жданова М.А. Стратегия расширения геополитического влияния КНР на рубеже XX – XXI веков: автореферат дис. канд. ист. наук: 07.00.03 / Наталья Александровна Жданова; РУДН. – М., 2008. – С. 12.

⁸ Жданова М.А. Стратегия расширения... – С. 12.

⁹ Лукин А. «Китайская мечта» и будущее России: Внешняя политика Пекина – новый поворот? / Александр Лукин // Россия в глобальной политике. – март-

В Китаї було взято курс на «мирне піднесення», яке здійснюватиметься на основі спільного розвитку з іншими державами. Для китайських керівників стало очевидним, що держава потребує часу, фінансування та науково-технічних і технологічних запозичень з іноземних держав для того, щоб досягнути цілей розвитку. Для реалізації вказаної мети важливим стане забезпечення декількох десятиліть роботи у мирному середовищі, а також гарантія «незалученості» Китаю у міжнародні конфлікти¹⁰.

Проте М. Титаренко зазначає, що забезпечення амбіційних програм «мирного піднесення» мимоволі втягнуло би Китай у небажані для нього значні додаткові зовнішні видатки і призвело би до більшого виснаження Китаю у прийнятті рішень щодо міжнародних справ, які не стосуються безпосередньо його національних інтересів. Тому китайські лідери сконцентровувалися на вирішенні проблем розвитку власної країни, відповідно до заповітів Ден Сяопіна, «не прагнути бути першим і домінувати», заявляють про свою готовність співпрацювати зі всіма державами на основі принципів мирного співіснування, при цьому особливо виділяючи тезу щодо проведення Китаєм курсу на самостійність та незалежність, небажання приєднуватися до будь-яких блоків чи союзів з великими державами¹¹.

На початку 1990-их років до влади прийшло третє покоління керівництва КНР на чолі з Цзянь Цземінем, яке продовжило реалізацію ідей Ден Сяопіна. На новому історичному етапі позиція Китаю щодо зміцнення самостійності та незалежності стала чіткішою. Зовнішній політиці було надано також новий зміст, який передбачав відстоювання незалежності та самостійності, як рішучої позиції у протистоянні гегемонізму¹².

Водночас, КНР розпочинає проведення політики відкритості зовнішньому світу, активно бере участь в обмінах із закордоном та міжнародному співробітництві, незмінно притримується опори на власні сили в якості головного, і на допомогу ззовні в якості

апрель, 2010. – Т. 8. – № 2. – С. 95.

¹⁰ Чжоу Ихуан. Дипломатия Китая [Электронный ресурс]: Основные сведения о Китае / Ихуан Чжоу, Пер. Чжао Сюцин и др. – Межконтинентальное изд-во Китая: Пекин, 2005. – С. 118. – Режим доступа: <http://www.free-book.info/download.php?skachat=13158>

¹¹ Титаренко М.Л. XVII съезд КПК: «Перспективы светлые, но путь извилистый» / Михаил Титаренко // Международная жизнь [Текст]: ежемесячный журнал. – 2007. – № 12. – С. 62.

¹² Чжоу Ихуан. Дипломатия Китая... – С. 37.

допоміжного засобу, переважно власними силами зміцнює державність¹³.

На XIV та XV з'їздах КПК, які відбулися відповідно у 1992 та 1997 роках, було закріплено важливі концептуальні положення про мир та розвиток як дві головні цілі сучасної епохи, про формування сприятливої тенденції до багатополярності, про гегемонію та політику з позиції сили як головні джерела загроз для миру та розвитку, про необхідність встановлення мирного, стабільного, справедливого і розумного нового міжнародного порядку. Одночасно з'явилися нові погляди щодо міжнародних протиріч, безпеки, військових союзів та низки інших проблем, які сформувалися у 1990-их роках та пов'язаних із концепціями КНР у сфері зовнішньої політики¹⁴.

Китайським керівництвом була визначена ціль «здійснити модернізацію до середини XXI століття та перетворити Китай у процвітаючу, могутню, демократичну, соціалістичну країну, здійснити відродження китайської нації»¹⁵. Також ключові принципи зовнішньої політики КНР у XXI столітті були сформовані на XVI та XVII з'їздах Комуністичної партії Китаю, які відбулись відповідно у 2002 та 2007 роках.

На XVI з'їзді КПК було обрано склад уже четвертого покоління керівництва нового Китаю¹⁶. У своїй доповіді до учасників з'їзду Глава КНР Цзянь Цземінь висловлював надію на процес формування багатополлярної системи міжнародних відносин та глобалізації економіки, як шансу і сприятливої умови для розвитку. Китайський лідер звернув увагу на нові негативні тенденції, зокрема тероризм, зростаючу різницю у розвитку Півдня та Півночі, збільшення кількості конфліктів на ґрунті національно-релігійних суперечностей, прикордонних та територіальних суперечок¹⁷.

Новий Глава КНР Ху Цзіньтао у жовтні 2007 року, відкриваючи XVII з'їзд КПК, закликав до продовження політики розширення зовнішніх зв'язків та сфер відкритості, оптимізації їх структури та

¹³ Чжоу Ихуан. Дипломатия Китая... – С. 37.

¹⁴ Свешников А.А. Концепции КНР... – С.135.

¹⁵ Кокошин А. Россия – сверхдержава, великая или региональная держава? / А. Кокошин // Международная жизнь: ежемесячный журнал. – 2002. – № 9-10. – С. 53.

¹⁶ Съезд КПК: вопросы и ответы [Электронный ресурс] // BBC Russian.com. – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news/newsid_2419000/2419799.stm

¹⁷ Доклад Цзянь Цземиня на XVI Всекитайском съезде КПК [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://russian.china.org.cn/news/txt/2002-11/19/content_2050838.htm

підвищенню якості, покращення економічної системи відкритого типу і тим самим створенню нових переваг для участі у міжнародному економічному співробітництві та конкуренції в умовах економічної глобалізації¹⁸. На з'їзді прозвучали заклики до «побудови соціалізму з китайською специфікою»¹⁹. Лукаш Гацек зазначає, що подібні лозунги вказують на формування прагматичного бачення націоналізму у державній ідеології Китаю²⁰. Продовжуючи думку, варто зазначити, що вказана теза особливо відповідає активному відстоюванню Китаєм інтересів у економічній сфері. Саме за четвертого покоління керівництва КНР на чолі з Ху Цзіньтао у зовнішній політиці основну увагу було приділено економічному росту країни. Пекін зацікавлений у міжнародному мирі і порозумінні. Китайська дипломатія розширює міжнародні зв'язки, в тому числі з тими державами, з якими у Пекіна існували традиційні протиріччя: Японією та США²¹.

У зазначений період китайський уряд продовжуючи багатовекторну дипломатію, посилив регіональний аспект, тобто співробітництво з країнами, які безпосередньо оточують Китай. Нове керівництво розставило свої зовнішньополітичні акценти наступним чином: велика держава – це ключ, оточення – це життєва необхідність²².

Таким чином, на початку 2000-их років у зовнішній політиці Китаю було сформовано дві довгострокові цілі: створення сприятливих умов для сталого економічного розвитку країни (за умов внутрішньої стабільності і провадження однопартійної комуніс-

¹⁸ Бояркина А.В. Китайские авторы о построении гармоничного и устойчивого мира / Анна Бояркина // Россия и АТР: научный журнал Института истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока ДВО РАН. – 2008. – № 4. – С. 170. – Режим доступа: <http://riatr.ru/2008/ATR-2008-4/170-179.pdf>

¹⁹ Титаренко М.Л. XVII съезд КПК: «Перспективы светлые, но путь извилистый» / Михаил Титаренко // Международная жизнь [Текст]: ежемесячный журнал. – 2007. – № 12. – С. 71.

²⁰ Gacek Ł. Wielka strategia Chin – implikacje dla państw sąsiadowych / Łukasz Gacek // Azja Wschodnia i Azja Południowa w stosunkach międzynarodowych [Text]: bezpieczeństwo, gospodarka, cywilizacja / red. nauk. Justyna Nakonieczna, Jakub Zaczęzkowski. – Warszawa, 2011. – S. 455.

²¹ Кодзима Т. Государственная стратегия Ху Цзиньтао: внутренняя и внешняя политика Китая / Томоюки Кодзима [Электронный ресурс] // Аналитические доклады Научно-координационного совета по международным исследованиям МГИМО (У) МИД России / Под ред. Александра Лукина. – М.: МГИМО – Университет, 2006. – Вып. 4 (9). – С. 8.

²² Там само.

тичної системи правління) та досягнення регіональної і глобальної ролі, яку порівнюють з «відродженням Китаю після 150 років «національного приниження»²³. Відповідно можна виділити чотири основних зовнішньополітичних інтереси. Перш за все, в силу інтенсифікованої інтеграції до світового ринку, Китай вимагає стабільного міжнародного навколишнього середовища. По-друге, це залежить від надійних постачань енергоресурсів. Вже сьогодні держава є другим за величиною споживачем нафти, і попит за прогнозами подвоїться до 2020 року. По-третє, Китай прагне обмежити стратегічне домінування США і розширити свою зону впливу²⁴.

Значне зростання політичного та економічного впливу Китаю у світі для суспільства в середині держави означає повернення до колишньої могутності. Розширення геополітичного впливу історично розглядається Пекіном як не лише зовнішньополітична мета, але й загальнонаціональна, як процес, який складає стрижень «відродження китайської нації». В цьому контексті зовнішня політика виступає засобом, покликаним забезпечити повернення Китаю його «законного» місця у світі²⁵. Відповідно, як зазначає Цзін Цаньжун, КНР, володіючи необхідними ресурсами і засобами, могутністю та успадкованими традиціями, може запропонувати альтернативу у розвитку міжнародних відносин, взяти на себе відповідальність за вирішення міжнародних питань в якості нової наддержави²⁶.

Отже, концепції зовнішньої політики Китаю у постбіполярний період стали яскравим вираженням позицій нових поколінь китайського керівництва щодо основних тенденцій міжнародних відносин. Відповідно до нових проблем та загроз, ідеї Ден Сяопіна у 1990-их – на початку 2000-их років набули нового значення та реалізації. КНР, здійснюючи політику «мирного співіснування» та

²³ Mökli D. The rise of China: Regional and global power shifts / Daniel Mökli, transl. from German Christopher Findlay [Electronic resource] // CSS Analysis in Security Policy. – Feb., 2006. – Vol. 2. – No.8. – P. 2. – Mode of access: <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CSS-Analyses-8.pdf>

²⁴ Ibid. – P.2.

²⁵ Ашырова Н.А. Основные внешнеполитические концепции Китая в контексте формирования нового мирового порядка: автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.04 / Наргиза Ахмедовна Ашырова; Дипломатическая академия МИД России. – М., 2012. – С. 16.

²⁶ Canrong J. Big Power's Responsibility: China's Perspective [Text] / Jin Canrong, transl. Ju Xiliang. – Beijing, 2011. – P. 253.

курс на багатополарну систему міжнародних відносин, бере значно активнішу участь у вирішенні глобальних та регіональних питань, залучається до різного роду міжнародних діалогів, ініціатив та форумів. Водночас Китай не прагне приєднання до будь-яких альянсів, союзів, договірних режимів, які могли би обмежити свободу у здійсненні власних інтересів. Декларуючи протидію гегемонізму, китайське керівництво не йде на відкрите протистояння з США та союзниками, що свідчить також про двоякість²⁷ у зовнішній політиці Китаю, яка створює значний рівень недовіри до КНР, особливо з боку її сусідів у регіоні Східної Азії. Проте, зазначену особливість варто трактувати, як частковий відхід від ідеологічних принципів і зміцнення прагматичного підходу у зовнішніх справах заради стабільності внутрішньополітичної системи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ашырова Н.А. Основные внешнеполитические концепции Китая в контексте формирования нового мирового порядка: автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.04 / Наргиза Ахмедовна Ашырова; Дипломатическая академия МИД России. – М., 2012. – 26 с.

2. Бояркина А.В. Китайские авторы о построении гармоничного и устойчивого мира / А. Бояркина // Россия и АТР: научный журнал Института истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока ДВО РАН. – 2008. – № 4. – С. 170-179. – Режим доступа: <http://riatr.ru/2008/ATR-2008-4/170-179.pdf>

3. Голобоков А.С. Становление и развитие внешнеполитической доктрины Китая / А.С. Голобоков [Электронный ресурс] // Ойкумена. – 2010. – № 3. – С.117-124. – Режим доступа: http://www.ojkum.ru/arc/2010_03/2010_03_12.pdf

4. Доклад Цзян Цзэминя на XVI Всекитайском съезде КПК [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://russian.china.org.cn/news/txt/2002-11/19/content_2050838.htm

5. Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.skmr.ru/library/library_files/dxp.html

6. Жданова М.А. Стратегия расширения геополитического влияния КНР на рубеже XX – XXI веков: автореферат дис. канд. ист. наук: 07.00.03 / Наталья Александровна Жданова; РУДН. – М., 2008. – 26 с.

7. Кодзима Т. Государственная стратегия Ху Цзиньтао: внутренняя и внешняя политика Китая / Томоюки Кодзима [Электронный ресурс] // Аналитические доклады Научно-координационного совета по международным исследованиям МГИМО (У) МИД России / Под ред.

²⁷ Jin Canrong Big Power's Responsibility... – P. 251.

Александра Лукина. – М.: МГИМО – Университет, 2006. – Вып. 4 (9). – С. 7-9. – Режим доступа: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/2.0/>

8. Кокошин А. Россия – сверхдержава, великая или региональная держава? / А. Кокошин // *Международная жизнь: ежемесячный журнал*. – 2002. – № 9-10. – С. 36-66.

9. Конституция Китайской Народной Республики: (принята на 5-й сессии Всекитайского собрания народных представителей пятого созыва 4 декабря 1982 г., поправки в ее текст вносились тем же органом на ежегодных сессиях в 1988, 1993 и 1999 гг.) [Электронный ресурс]. – 29 с. – Режим доступа: http://www.constitution.garant.ru/DOC_11000.html

10. Лукин А. «Китайская мечта» и будущее России: Внешняя политика Пекина – новый поворот? / Александр Лукин // *Россия в глобальной политике*. – март-апрель, 2010. – Т. 8. – № 2. – С. 90-101.

11. Ниятбеков В. Принципы внешней политики Китая / Вафо Ниятбеков // *Время востока*. – Режим доступа: <http://www.easttime.ru/analytic/3/8/902.html>

12. Свешников А.А. Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности [Текст] / А.А. Свешников // *Китай в мировой политике* / Сост. Алексей Воскресенский. – М.: Российская политическая энциклопедия, МГИМО (У) МИД РФ, 2001. – С. 93-143. – ISBN 5-9228-0023-X, 5-8243-0256-1

13. Съезд КПК: вопросы и ответы [Электронный ресурс] // BBC Russian.com. – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_2419000/2419799.stm

14. Титаренко М.Л. XVII съезд КПК: «Перспективы светлые, но путь извилистый» / Михаил Титаренко // *Международная жизнь* [Текст]: ежемесячный журнал. – 2007. – № 12. – С. 60-75.

15. Чжан Юйсинь. Внешняя политика Китая в контексте трансформации системы международных отношений: автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.04 / Юйсинь Чжан; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2007. – 24 с.

16. Чжоу Ихуан. Дипломатия Китая: Основные сведения о Китае / Ихуан Чжоу, Пер. Чжао Сюцин и др. [Электронный ресурс]. – Межконтинентальное изд-во Китая: Пекин, 2005. – 188 с. – ISBN 7-5085-0632-4. – Режим доступа: <http://www.free-book.info/download.php?skachat=13158>

17. Canrong J. Big Power's Responsibility: China's Perspective [Text] / Jin Canrong, transl. Ju Xiliang. – Beijing, 2011. – 255 p. – ISBN 978-7-300-13158-0

18. Mökli D. The rise of China: Regional and global power shifts / Daniel Mökli, transl. from German Christopher Findlay [Electronic resource] // *CSS Analysis in Security Policy*. – Feb., 2006. – Vol. 2. – No. 8. – P. 1-3. – Mode of access: <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CSS-Analyses-8.pdf>

19. Gacek Ł. Wielka strategia Chin – implikacje dla państw sąsiadowych / Łukasz Gacek // *Azja Wschodnia i Azja Południowa w stosunkach międzynarodowych* [Text]: bezpieczeństwo, gospodarka, cywilizacja / red. nauk. Justyna Nakonieczna, Jakub Zaczekowski. – Warszawa, 2011. – S. 449-463. – ISBN 978-83-235-0740-6